

УДК 343.92+343.97:355.422

Джужа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;
Гаркуша Анатолій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри спеціальних дисциплін та організації професійної підготовки Національного університету державної податкової служби України

АКТУАЛЬНІСТЬ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ (СИТУАЦІЙ), ЩО СПРИЯЮТЬ ЗЛОЧИННОСТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Розглянуто діяльність органів внутрішніх справ в екстремальних ситуаціях. Визначено головні причини й умови, що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції.

Ключові слова: екстремальні ситуації; військова злочинність; антитерористична операція; бойові умови; бойова операція; запобігання злочинам серед військовослужбовців.

Рассмотрена деятельность органов внутренних спал в экстремальных ситуациях. Определены основные причины и условия, способствующие проведению антитеррористической операции.

Ключевые слова: экстремальные ситуации; военная преступность; антитеррористическая операция; боевые условия; боевая операция; предупреждение преступлений среди военнослужащих.

In recent years the internal affairs authorities facing with increasingly difficult task to ensure the public security, public order and fighting against crime. The article deals with activities of internal

affairs in extreme situations. The author outlines the main reasons and conditions that facilitate anti-terrorist operations.

Extreme situations may result from natural disasters, man-made disasters and social conflicts. One type of emergency situation is war and military action – anti-terrorist operation (ATO) in particular. The essence of the emergency situation is in violation of the usual way of life, disruption of the life support systems of entire regions. Crime, Law Enforcement in these conditions is almost impossible.

During the war, as a rule, expanding the scope of criminalization of certain types of acts. For example, during World War II was established criminal penalties for being late to work without a valid reason, which is also one of the sources of growth in crime.

Keywords: extreme situations; military crime; anti-terrorist operation; military conditions; military operations; the prevention of crime among military personnel.

Екстремальні ситуації можуть виникати внаслідок природних катаклізмів, техногенних катастроф і соціальних конфліктів. Одним із їх видів є війна та бойові дії, зокрема антитерористична операція (АТО). Сутність екстремальної ситуації полягає в порушенні звичного способу життя, дезорганізації системи забезпечення життєдіяльності цілих регіонів. Боротьба зі злочинністю, підтримання правопорядку в цих умовах практично неможливі.

Особливості злочинності в екстремальних ситуаціях зумовлює низка факторів:

безпорадність і вразливість людей, постраждалих в екстремальній ситуації;

дезорганізація представників державної влади та правоохоронних органів;

ослаблення факторів соціального контролю, поява безробіття дорослих і безпритульності дітей;

загострення потреби в продуктах харчування та речях першої необхідності (якщо екстремальна ситуація набуває затяжного характеру);

підвищення нервозності населення, зростання рівня конфліктності в міжособистісних стосунках;

вимушена міграція населення, що розриває усталені соціальні зв'язки й послаблює стримуючий вплив моральності та громадської думки.

Найбільш складними екстремальні ситуації стають на тлі загострення міжнаціональних відносин прикладом чого є ситуація в республіці Крим. Екстремальна ситуація за цих умов може набувати ролі детонатора – загострення крайнього націоналізму, політичне протистояння, терористичні акти, що можуть значно збільшити небезпеку первинної екстремальної ситуації та надати їй хронічного характеру. Особливостями злочинності в екстремальних умовах низка авторів [1, с. 640; 2, с. 43; 3, с. 57] вважають:

визрівання опору представникам влади, що часто переростає в посягання на їх життя й здоров'я;

зростання кількості вчинення тяжких злочинів, насамперед посягань на особистість, у тому числі умисних убивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень;

застосування вогнепальної зброї, збільшення кількості розкрадань зброї та боєприпасів [4];

поєднання стихійних ексцесів із діями організованих злочинних груп;

численність та одночасність фіксованих корисливо-насилницьких злочинів;

високий рівень латентності злочинів, учинених в екстремальних умовах [5, с. 202].

Екстремальна ситуація нерідко є наслідком політичної або соціальної кризи в країні. Бойові дії, що зовні мають політичне, націоналістичне або релігійне підґрунтя, насправді можуть бути ініційовані з метою розкрадання бюджетних коштів, організації торгівлі зброєю, створення неконтрольованих зон для виробництва наркотиків і тощо.

В екстремальних ситуаціях особливої криміногенної значущості набуває поширення надмірного, немедичного вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів як чинників злочинної поведінки. Утягування в злочинні акції підлітків і молоді – одна з особливостей криміногенних процесів в особливих умовах.

Злочинність воєнного часу та в зоні АТО має низку особливостей. Війна й бойові дії радикально впливають на всі соціальні процеси, у тому числі криміногенні.

Досліджуючи цю проблему, А. А. Герцензон встановив, що в тилу рівень загальнокримінальної злочинності різко знижується і через певний період (зазвичай через кілька місяців) починає неухильно зростати. Зниження злочинності в тилу пояснюється підйомом патріотизму, а також призовом до армії значного контингенту чоловіків найбільш криміногенного віку. Згодом складне економічне становище спричиняє зростання злочинності, особливо жіночої та неповнолітніх [6].

Під час війни чи АТО значно зростає кількість ухилянь від призову на військову службу, насиченість суспільства зброєю, активізується її незаконний обіг. У поєднанні з погіршенням постачання, товарним дефіцитом, зниженням розкриття злочинів цей фактор сприяє зростанню корисливо-насильницьких злочинів, збільшенню найбільш небезпечних їх форм. Нерідко у воєнний час особи, які ухиляються від призову, дезертирують з армії, об'єднуються з кримінальними структурами, утворюючи бандформування [7].

У період війни зазвичай розширюється сфера криміналізації окремих видів діянь. Наприклад, під час Великої Вітчизняної війни було встановлено кримінальну відповідальність за запізнення на роботу без поважних причин, що також є одним із джерел зростання злочинності.

Долучення до виробництва численних жінок і підлітків, які не мають достатньої технічної та професійної підготовки, є причиною активізації необережної злочинності. У воєнний час підвищується попит на спиртні напої та наркотичні засоби, що теж негативно впливає на криміногенну ситуацію в країні. Криміногенну роль відіграють і такі негативні соціальні процеси, як руйнування сімей, збільшення випадків сирітства, безпритульності та суїцидів.

Таким чином, закономірністю розвитку злочинності у воєнний час є:

- зміна структури, підвищення суспільної небезпеки злочинності, посилення її латентності;
- неухильне збільшення рівня фактичної злочинності.

Злочинність у Збройних Силах під час військових дій має також певні особливості:

по́ява та різке збільшення кількості військових і державних злочинів малодушно-боягузливої мотивації (дезертирства, членушкодження, самовільного залишення поля бою, здача або залишення ворогові засобів ведення війни, добровільне здавання в полон, перехід на бік ворога тощо). Так, в окремих випадках частка цих злочинів під час військових дій 50–60 %;

злочинність військовослужбовців у бойових частинах суттєво відрізняється від злочинності у внутрішніх округах (у бойових частинах переважає злочинність насильницька та необережна, у внутрішніх округах – корисливі злочини й короткострокові ухилення від військової служби);

змінюється характер насильницької, корисливої та необережної злочинності (інші об'єкти посягання, способи вчинення злочинів, мотиви, причини й умови).

Своєрідність причинної зумовленості злочинів у військовий час полягає, по-перше, в особливостях традиційних видів злочинів (корисливих, насильницьких, необережних), визначених бойовою обстановкою та, по-друге, у причинах злочинів, учинених суто в бойовій обстановці.

Жорстокість війни, суб'єктивне зменшення цінності людського життя та здоров'я продукує насильницькі злочини. Матеріальні труднощі, пов'язані з бойовими умовами, послаблення охорони матеріальних цінностей, безпеки мирного населення – усе це сприяє вчиненню корисливих злочинів.

Перевтома, вживання спиртних напоїв, збільшення насиченості джерелами підвищеної небезпеки (зброєю, бойовою технікою) на тлі зменшення цінності людського життя та здоров'я сприяє підвищенню рівня необережної злочинності. Це є негативним фактором, що продукує кримінал за принципом ланцюгової реакції.

Малодушно-боягузлива поведінка – складне соціально-психологічне явище, витоками якого є як біологічні задатки, психофізіологічні детермінанти, так і переконання особистості. Протиріччя між соціальними та біологічними чинниками лежать в основі малодушно-боягузливої мотивації. Морально-психологічна й бойова підготовка молодих бійців відіграє значну

роль у запобіганні під час військових дій чи АТО військових злочинів, викликаних малодушністю та нестійкістю характеру.

Причинами злочинів малодушно-боягузливої мотивації є:

недоліки бойової та психологічної підготовки військ [8, с. 63];

прорахунки командування, невміла організація бойової операції, що призводить до невиправданих утрат (в тому числі й від власних вогневих засобів);

невміла діяльність і прояв боягузтва командного складу під час бою;

неприйняття або несвоєчасне прийняття запобіжних заходів стосовно осіб, які поширюють неправдиві чутки про становище на передових рубежах АТО;

пропагандистська та підривна діяльність ворога (дезінформація, радіопередачі, листівки, засилання агентури з метою поширення неправдивих чуток);

недостатнє використання всіх можливостей виховної роботи, а в окремих випадках – повне її ігнорування (підміна репресивними заходами);

недоліки та прорахунки в матеріальному й побутовому забезпеченні, що спричиняють додаткові перевантаження;

недоліки медичного забезпечення, профілактики психологічних травм у бойових умовах [9];

недосконалість діяльності правоохоронних органів, невжиття необхідних заходів щодо розшуку дезертирів і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Військова злочинність залежить від характеру бойових дій. Наступ позитивно впливає на утримання військовослужбовців від злочинів. Водночас оборона створює передумови для зростання злочинності, а відступ у рази збільшує її. Перемоги та поразки суттєво впливають на моральне налаштування військ.

Негативну роль у провокуванні масових утеч із поля бою відіграє паніка, причиною якої, крім особистісних дефектів військовослужбовців, стають недостатність інформації про супротивника, становище військ, провокаційні висловлювання окремих осіб, нерішучість командирів. Військові дії можуть згодом ставати фактором післявоєнної злочинності як

насильницької, так і корисливої. Кримінальна детермінація в цьому аспекті виявляється в таких чинниках:

привезення учасниками бойових дій за місцем проживання зброї, зростання її незаконного обігу дає поштовх для насильницької злочинності;

руйнування інфраструктури промислових підприємств і перепрофілювання економіки для військових цілей обмежує можливості задоволення повсякденних потреб людей, що сприяє економічній злочинності;

формування в значної частини учасників бойових дій так званого післявоєнного синдрому («в'єтнамський», «афганський», «чеченський»), пов'язаного з психічними та фізичними травмами, зміною установок особистості [10];

розпад сімей, збільшення кількості неповних сімей і дітей, які втратили під час АТО батьків – усе це негативно позначається на багатьох сферах життя суспільства, порушує його соціальну гармонію.

Зважаючи на зазначене, заходи запобігання згаданих злочинів можна розділити на дві великі групи:

1) заходи, що розробляються і реалізуються в мирний час під час підготовки до бойових дій;

2) заходи, що здійснюються під час бойових дій.

До першої групи заходів належать:

економічна, матеріально-технічна, організаційна й інтелектуальна підготовка держави до можливих військових дій;

розвиток у країні ідеології патріотизму, формування оборонної свідомості;

підвищення престижності військової служби, стимулювання притоку кращих представників суспільства на військову службу;

державна турбота про ветеранів війни, осіб, які брали участь у бойових діях, та сім'ї загиблих учасників АТО;

удосконалення стратегії, оперативного мистецтва й тактики бойового застосування військ;

відбір і підготовка командних кадрів усіх рівнів за принципом здатності та підготовленості до організації бойових дій;

правове забезпечення бойових дій, прийняття законів та інших нормативних актів, що регулюють діяльність військ під час

військових дій, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини військовослужбовців в особливий період;

підготовка працівників військово-слідчих і прокурорських органів до проведення розслідування та здійснення правосуддя під час військових дій:

а) стосовно наукових розробок спеціальних методик розслідування особливої категорії злочинів військовослужбовців;

б) у військовому вишколі – щодо здатності виконувати службові функції в складних бойових умовах;

в) у професійно-етичному та моральному вихованні;

удосконалення організаційно-штатної структури правоохоронних органів у військах (підвищення їх мобілізаційної готовності, мобільності, здатності знаходитися в безпосередній близькості від обслуговуваних військових частин, що ведуть бойові дії);

запобігання в мирний час злочинам, що можуть суттєво знизити боєздатність військ у бойових умовах (ухиляння від військової служби, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, правил поведінки зі зброєю, правил управління й експлуатації машин);

підготовка до ведення бойових дій військовослужбовців і військовозобов'язаних (моральна; психологічна; військово-професійна готовність);

формування в мирний час боєздатного осередку збройних сил, здатного ефективно управляти високомобільним, високооснащеним і високопатріотичним військом, а також очищення його від корупції.

До заходів запобігання злочинам, що реалізуються під час військових дій належать:

уміла організація бою, особистий приклад командира, довіра військовослужбовців командирів в бою;

організація виховної роботи, виявлення та припинення злочинів, притягнення винних до відповідальності, координація цієї діяльності з правоохоронними органами;

належне матеріально-технічне забезпечення військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях (зброєю та боєприпасами, засобами захисту, одягом відповідно до кліматичних умов продовольством);

військово-медичне забезпечення бойових дій, профілактика психічних травм;

державна турбота про сім'ї військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях (житло, матеріальне та медичне забезпечення);

удосконалення прокурорського нагляду й оперативної роботи у військах під час бойових дій із метою виявлення правопорушень і злочинів (опрацювання та формування спеціальних методик і практичних навичок);

створення військово-поліцейських структур, що забезпечують дисципліну й правопорядок під час ведення бойових дій [11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криминология / под ред. А. И. Долговой. – М. : Норма, 2005. – 912 с.
2. Корнилова Т. В. Диагностика мотивации и готовность к риску / Т. В. Корнилова. – М. : ИП РАН, 1997. – 232 с.
3. Караяни А. Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей сухопутных войск в локальных военных конфликтах / А. Г. Караяни. – М. : ВУ, 1998. – 194 с.
4. Пінчук М. Кримінально-правова характеристика незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами / М. Пінчук // Право України. – 2004. – № 10. – С. 69–73.
5. Криминологія : [навч. посіб.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2009. – 312 с.
6. Герцензон А. А. К изучению воинской преступности и преступности военного времени / А. А. Герцензон // Ученые записки ВИЮН. – 1945. – Вып. 4. – С. 171.
7. Сущенко В. Д. Про деякі криміногенні фактори, що сприяють злочинності у Збройних Силах України / В. Д. Сущенко, В. В. Лиховой // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2000. – № 1. – С. 7–9.
8. Ольшанский Д. В. Психология терроризма / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.

9. Ястребов В. С. Терроризм и психическое здоровье населения. Современные подходы к повышению толерантности населения к информационным войнам / В. С. Ястребов // Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма : материалы II международ. конф. Всемир. антикриминал. и антитеррорист. форума. – М. : Экономика, 2004. – С. 192.

10. «Презент» невесте из АТО: 180 патронов, 6 гранат и взывчатка // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 14 нояб. 2014 г. – С. 5.

11. В Киев возвращаются ночные патрули // Сегодня. – 2014. – 6 окт. – С. 17.